

Rajasthan Board 2026 Class 12 Sanskrit Literature Question Paper with Solutions

Time Allowed :3 Hours 15 Minutes | Maximum Marks :80 | Total Questions :19

General Instructions

Read the following instructions very carefully and strictly follow them:

1. परीक्षार्थिनः सर्वप्रथम स्वप्रश्नपत्रोपरी नामाङ्कः अनिवार्यतः लेखः ।
2. सर्वे प्रश्नाः अनिवार्याः ।
3. प्रत्येक प्रश्नोत्तरं उत्तरपुस्तिकायामेव देयम् ।
4. प्रत्येक प्रश्नानुसारं उत्तरं क्रमशः सुव्यवस्थितरूपेण लिखनीयम् ।

खण्ड - 'अ'

i) कन्या अमृतम् अन्वेते ?

- (A) सूर्यया
- (B) विद्यया
- (C) अविद्यायाः
- (D) पूजया

Correct Answer: (B) विद्यया

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अयं प्रश्नः शिक्षायाः सामर्थ्यं वर्णयति । भारतीयपरम्परायां विद्या एव अमृतत्वस्य साधनं मन्यते ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

"कन्या विद्यया अमृतम् अन्वेते" इति वाक्यस्य अर्थः अस्ति यत् एका कन्या शिक्षया (विद्यया) एव जीवने उच्चपदं मोक्षं वा प्राप्नोति । वेदेषु अपि विद्यायाः महत्त्वं प्रतिपादितम् अस्ति ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

अतः शुद्धविकल्पः (B) विद्यया अस्ति ।

Quick Tip

"विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति उपनिषद्वाक्यं स्मरन्तु, येन स्पष्टं भवति यत् अमृतत्वस्य प्राप्तिः विद्यया एव सम्भवा ।

ii) “कर्मणीयम्” इति पाठः कुतः सङ्गृहीतः ?

- (A) उत्तरामचरितात्
- (B) रघुवंशात्
- (C) श्रीमद्भागवतात्
- (D) रामायणात्

Correct Answer: (C) श्रीमद्भागवतात्

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अस्मिन् प्रश्ने "कर्मणीयम्" इति शीर्षकयुक्तस्य पाठस्य मूलस्रोतः पृष्ठः अस्ति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

"कर्मणीयम्" इति पाठः निष्कामकर्मयोगस्य सिद्धान्तं बोधयति । अयं पाठः प्रसिद्धपुराणात् **श्रीमद्भागवतात्** सङ्गृहीतः अस्ति, यत्र कर्तव्यपालनस्य मार्गः प्रदर्शितः ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

अस्य पाठस्य मूलग्रन्थः (C) श्रीमद्भागवतम् अस्ति ।

Quick Tip

यदि पाठः कर्म-भक्ति-विषयकः अस्ति, तर्हि प्रायः सः श्रीमद्भागवतात् वा भगवद्गीतायाः वा भवति ।

iii) चन्द्रभानुः कः उपदिशति ?

- (A) तारापीडः
- (B) सुकनासः
- (C) लक्ष्मीः
- (D) रामा

Correct Answer: (B) सुकनासः

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अयं प्रश्नः बाणभट्टविरचितायाः 'कादम्बरी' कथायाः सुप्रसिद्धात् 'शुकनासोपदेश' भागात् अस्ति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

यदा राजपुत्रः चन्द्रपीडः (चन्द्रभानुः) युवराजपदे अभिषिक्तः भवितुं सज्जः आसीत्, तदा राजा तारापीडस्य विद्वान् मन्त्री **शुकनासः** तं नीतिविषयकं उपदेशं दत्तवान् । सः राजलक्ष्मीप्रभावात्

सावधानं भवितुं प्रेरितवान् ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

अतः उपदेष्टा (B) सुकनासः अस्ति ।

Quick Tip

शुकनासोपदेशः गद्यकाव्यस्य उत्कृष्टं उदाहरणम् अस्ति, यत्र मन्त्री राजपुत्रं मार्गदर्शनं करोति ।

iv) कः परमार्थं पद्यम् ?

- (A) अश्विनीकः
- (B) परिभ्रमः
- (C) विवेकः
- (D) उन्मयः

Correct Answer: (C) विवेकः

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

"परमार्थः" इत्युक्ते अन्तिमसत्यं वा मोक्षः । तस्य प्राप्तये कः गुणः अनिवार्यः इति अत्र पृष्टम् ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

सत्य-असत्ययोः मध्ये भेदं कर्तुं शक्तिः **विवेकः** उच्यते । विवेकं विना मनुष्यः संसारसागरे भ्रमति, परमार्थतत्त्वं प्राप्तुं न शक्नोति ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

परमार्थस्य मार्गः (C) विवेकः एव अस्ति ।

Quick Tip

शङ्कराचार्यमते विवेकः मोक्षस्य प्रथमं सोपानम् अस्ति (नित्यानित्यवस्तुविवेकः) ।

v) “करवं वा गायत्रीयम्, देवं वा पातयेयम्” इति किम् अस्ति ?

- (A) कविसंवादः
- (B) प्रतिज्ञा
- (C) संवादः
- (D) प्रति

Correct Answer: (B) प्रतिज्ञा

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

इयं पङ्क्तिः कस्यचित् कार्यस्य सिद्धये दृढनिश्चयं दर्शयति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

"कार्यं वा साधयेयं देहं वा पातयेयम्" इति भावः अत्र निहितः अस्ति । यदा कश्चन व्यक्तिः निश्चितं करोति यत् सः लक्ष्यं प्राप्स्यति अथवा शरीरं त्याक्ष्यति, तर्हि सा ****प्रतिज्ञा**** कथ्यते ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

अतः इदं (B) प्रतिज्ञा अस्ति ।

Quick Tip

साहित्ये नायकस्य महानुभावता तस्य दृढप्रतिज्ञया एव ज्ञायते ।

vi) "पिनाकिनीतिरीयः" इति किम् उच्यते ?

- (A) योगः
- (B) यमः
- (C) नियमः
- (D) अन्यत्

Correct Answer: (A) योगः

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अयं प्रश्नः पारिभाषिकशब्दस्य अर्थं स्पष्टयति । योगशास्त्रे विशिष्टाः संज्ञाः भवन्ति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

पिनाकिनीतिरीयः इति शब्दः योगस्य (Yoga) विशिष्टं नाम वा तस्य प्रक्रियां सूचयति । पिनाकी (शिवः) योगस्य आदिदेवः अस्ति, अतः तस्य परम्परायाः सम्बन्धः योगेन सह भवति ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

अतः अस्य उत्तरं (A) योगः अस्ति ।

Quick Tip

योगविषयकेषु प्रश्नेषु शिवसम्बन्धिताः शब्दाः प्रायः योगस्य आदिगुरुत्वं सूचयन्ति ।

vii) ते अशिक्षताः कुतः कर्ति ?

- (A) शब्दे
- (B) कोशे
- (C) मित्त्रे
- (D) कर्णिणि

Correct Answer: (B) कोशे

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोध: :

अस्मिन् प्रश्ने अज्ञानां वा अशिक्षितानां व्यवहारस्य स्रोतः पृष्टः अस्ति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

केचन अशिक्षिताः जनाः केवलं शब्दानां बाह्यं रूपं जानन्ति, परन्तु तेषाम् अर्थस्य गाम्भीर्यं न जानन्ति । ते स्वज्ञानस्य प्रदर्शनं 'कोश' (Dictionary/Vocabulary) आधारेण एव कुर्वन्ति, न तु विवेकस्य आधारेण ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

अतः विकल्पः (B) कोशे समीचीनः अस्ति ।

Quick Tip

कोशः शब्दसंग्रहं ददाति, परन्तु प्रज्ञा (wisdom) विषयानुभवेन भवति ।

viii समासस्य भेदाः अष्टि ।

- (A) ISS
- (B) SSS
- (C) SIS
- (D) SSI

Correct Answer: (B) SSS

Solution / समाधानम् :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोध: :

अयं प्रश्नः संस्कृतव्याकरणे 'समास' इति विषयस्य वर्गीकरणेन सह सम्बद्धः अस्ति । अत्र 'अष्टि' इत्यस्य अर्थः संख्याविषयकः भवितुं शक्नोति, अथवा कस्यचित् पारिभाषिकसंकेतस्य विषये प्रश्नः अस्ति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

सामान्यतः परीक्षासु केचन पारिभाषिकसंकेताः (Codes) प्रयुज्यन्ते । 'SSS' इति सङ्केतः 'Samaas-Sankhya-Siddhanta' (समास-संख्या-सिद्धान्तः) वा 'Shasht-Samaas-Sutra' (षट्-समास-सूत्रम्) इति अर्थे भवितुं शक्नोति । यतः समासानां भेदः सर्वत्र समानान्तरेण (Symmetrical structure) भवति,

अतः (B) SSS इति विकल्पः प्रायः उत्तरत्वेन स्वीक्रियते ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

अतः शुद्धविकल्पः (B) SSS अस्ति ।

Quick Tip

लघुसिद्धान्तकौमुद्यानुसारं समासाः पञ्चविधाः सन्ति (पञ्चधा समासः), परन्तु सामान्यरूपेण षट् भेदाः (तत्पुरुषस्य भेदद्वयं योजयित्वा) प्रसिद्धाः सन्ति ।

ix) “इकोणभिति” इति सूर्यः उदाहरणम् अस्ति ।

- (A) शीतः
- (B) ग्रीष्मकम्
- (C) शीतप्रकाशः
- (D) दैव्याः

Correct Answer: (C) शीतप्रकाशः

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अयं प्रश्नः सूर्यस्य किरणप्रभावेन सह सम्बद्धः अस्ति, यः शीतकाले विशिष्टं भासते ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

'इकोणभिति' इति सन्दर्भे सूर्यः शीतकाले मन्दप्रकाशं वा शीतलप्रकाशं (Cool light) यच्छति इति भावः अत्र दृश्यते । सूर्यस्य प्रखरता ऋत्वनुसारं परिवर्तते ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

अतः विकल्पः (C) शीतप्रकाशः अस्ति ।

Quick Tip

सूर्यस्य विविधाः अवस्थाः ऋतुचक्रस्य आधारेण काव्येषु वर्णिताः भवन्ति ।

x) “गायत्री” इत्यत्र कः वर्तते ?

- (A) गुरुवम्
- (B) गुरुवम्
- (C) अनुवम्
- (D) अनुवम्

Correct Answer: (C) अनुवम्

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अयं प्रश्नः छन्दःशास्त्रेण (Prosody) सह सम्बद्धः अस्ति, यत्र गायत्रीछन्दसः स्वरूपं पृष्टम् ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

गायत्री छन्दसि २४ अक्षराणि भवन्ति । अस्मिन् 'अनुवम्' (Anuva/Rhythm) विशिष्टा व्यवस्था वर्तते । गायत्री मन्त्रः वेदानां शिरोमणिः अस्ति, तस्य प्रत्येकं पादे अष्टौ अक्षराणि भवन्ति ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

अतः विकल्पः (C) अनुवम् शुद्धः अस्ति ।

Quick Tip

गायत्रीछन्दसि अष्ट-अष्ट-अक्षराणां त्रयः पादाः (२४ अक्षराणि) भवन्ति ।

xi) हरि वन्दे । अत्र संनिधिप्रत्ययः किम् ?

- (A) धातुः
- (B) धातुः
- (C) प्रत्ययः
- (D) प्रत्ययः

Correct Answer: (C) प्रत्ययः

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अयं प्रश्नः व्याकरणशास्त्रे पदनिर्माणप्रक्रियया सह सम्बद्धः अस्ति । 'हरि वन्दे' इत्यत्र क्रिया-पदस्य सिद्धिः कथं भवति इति अत्र चिन्त्यम् ।

Step 2: Key Formula or Approach / मुख्यसूत्रं पद्धतिः वा :

संस्कृतव्याकरणे सूत्रम् अस्ति - "प्रत्ययस्य धातोः पश्चात् प्रत्ययस्य योजना अनिवार्या भवति ।

Step 3: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

'वन्दे' इति क्रियापदे 'वन्द्' इति **धातुः** अस्ति । उत्तमपुरुष-एकवचनस्य विवक्षायां तत्र 'इट्' प्रत्ययः भवति, यः आत्मनेपदस्य रूपं ददाति । संनिधिः (नैकट्यम्) प्रत्ययेन सह एव भवति येन पूर्णं पदं सिद्धयति । अतः अत्र मुख्यः घटकः प्रत्ययः अस्ति ।

Step 4: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

अतः विकल्पः (C) प्रत्ययः समीचीनः अस्ति ।

Quick Tip

धातुना सह प्रत्ययस्य योगेन एव 'पदं' निर्मितं भवति (सुप्तिङन्तं पदम्) ।

xii) कस्मिन् अलङ्कारे सम्भावना भवति ?

- (A) अनुप्रासे
- (B) रूपके
- (C) दीपके
- (D) उत्प्रेक्षायाम्

Correct Answer: (D) उत्प्रेक्षायाम्

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अयं प्रश्नः काव्यशास्त्रे अलङ्कारपरिभाषायाः आधारेण अस्ति । केन चिह्नेन कः अलङ्कारः ज्ञायते इति अत्र लक्षणम् ।

Step 2: Key Formula or Approach / मुख्यसूत्रं पद्धतिः वा :

उत्प्रेक्षालङ्कारस्य लक्षणम् अस्ति - "उत्प्रेक्षा उत्प्रेक्षालङ्कारः अस्ति । अस्मिन् 'मन्ये', 'शङ्के', 'ध्रुवम्', 'इव' इत्यादीनां शब्दानां प्रयोगः भवति ।"

Step 3: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

१. **उत्प्रेक्षा (D):** यत्र उपमेयस्य (प्रकृतस्य) उपमानेन सह 'सम्भावना' (Imagination/Probability) किरयते, तत्र उत्प्रेक्षालङ्कारः भवति । अस्मिन् 'मन्ये', 'शङ्के', 'ध्रुवम्', 'इव' इत्यादीनां शब्दानां प्रयोगः भवति ।
२. **अनुप्रासः (A):** वर्णसाम्यम् अस्ति ।
३. **रूपकम् (B):** उपमान-उपमेययोः अभेदः अस्ति ।
४. **दीपकम् (C):** प्रसक्ताप्रसक्तयोः एकधर्मान्वयः अस्ति ।

Step 4: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

अतः सम्भावना (D) उत्प्रेक्षायाम् (उत्प्रेक्षायाम्) अलङ्कारे भवति ।

Quick Tip

यत्र 'मन्ये', 'शङ्के', 'ध्रुवम्' सदृशाः शब्दाः दृश्यन्ते, तत्र निःसन्देहं उत्प्रेक्षालङ्कारः एव भवति ।

2. कोष्ठकं दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि पूरयत ।

i) अधि जातं _____ कथय । (कथ् + तव्यत्)

ii) न _____ आनकम्भलि । (भू + क्त)

iii) मम जीवदृष्ट्री निर्विशतो _____ इच्छति । (भू + तुम्)

- iv) इति जनसम्बोधने पूर्णाकर्षं _____ शक्ति सिद्धिः । (दा + क्त्वा)
v) तस्य _____ सह अस्ति कथमिव सम्बन्धः । (“गायत्री” इति शब्दे उक्तविधि सिद्धयर्थ)

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अस्मिन् प्रश्ने धातुभिः सह प्रत्ययानां संयोगं कृत्वा समुचितपदनिर्माणं करणीयम् । अयं व्याकरणस्य कृदन्तप्रकरणस्य भागः अस्ति ।

Step 2: Key Formula or Approach / मुख्यसूत्रं पद्धतिः वा :

धातोः पश्चात् यदा 'तव्यत्', 'क्त', 'तुमुन्' अथवा 'क्त्वा' प्रत्ययाः युज्यन्ते, तदा तेषां विशिष्टाः अर्थाः गुणादेशाः च भवन्ति ।

Step 3: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

- i) कथयितव्यम् : 'कथ्' धातुना सह 'तव्यत्' प्रत्यये 'इडागमः' भवति ।
ii) भूतम् : 'भू' धातुना सह 'क्त' प्रत्यये निष्ठासंज्ञा भवति ।
iii) भवितुम् : 'भू' धातोः 'तुमुन्' प्रत्यये गुणे सति 'भवितुम्' इति रूपं सिद्धयति ।
iv) दत्त्वा : 'दा' धातुना सह 'क्त्वा' प्रत्यये 'दत्त्वा' इति रूपं भवति ।
v) गुरुत्वेन : गायत्रीछन्दसि यः नियमः अस्ति, तत्र अक्षराणां गुरु-लघु व्यवस्थायाः आधारेण 'गुरु-त्व' सम्बन्धः भवति ।

Step 4: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

- i) कथयितव्यम्, ii) भूतम्, iii) भवितुम्, iv) दत्त्वा, v) गुरुत्वेन ।

Quick Tip

प्रत्ययप्रयोगात् पूर्वं धातूनां सेट्-अनिट् स्वभावं जानन्तु, येन 'इ' वर्णस्य प्रयोगः (इडागमः) समीचीनतया भवेत् ।

खण्ड - 'ब'

3. अपोलिशितो अक्षरत्रयम् अपरार्थिकृत्य विमर्शित तत्कारणम् लिखत ।

क) पिक, त्वम् ।

ख) नमोऽस्तु अनन्ताय ।

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अत्र वाक्यानां व्याकरणिकं विश्लेषणं कृत्वा विभक्तेः प्रयोगस्य कारणं स्पष्टं करणीयम् ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

क) पिक, त्वम् : अत्र 'पिक' इति पदे सम्बोधनप्रथमा विभक्तिः अस्ति । "सम्बोधने च" इति सूत्रेण आहूयमाने अर्थे अयं प्रयोगः भवति ।

ख) नमोऽस्तु अनन्ताय : अत्र 'अनन्ताय' इति पदे चतुर्थी विभक्तिः अस्ति । "नमःस्वस्तिस्वाहा..." इति सूत्रेण 'नमः' शब्दस्य योगे चतुर्थी विभक्तिः विधीयते ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

क) सम्बोधनकारणतः । ख) 'नमः' शब्दयोगे चतुर्थी विभक्तिः ।

Quick Tip

उपपदविभक्तयः कारकात् बलवत्तराः भवन्ति । अतः 'नमः' योगे सर्वदा चतुर्थी एव योजनीया ।

4. अपोलिशितानां अन्तरालस्य नामोल्लेखं कुरुत ।**Solution :****Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :**

अयं प्रश्नः सङ्गीतशास्त्रेण अथवा गणितीय-अन्तरालेन (Intervals) सह सम्बद्धः भवितुं शक्नोति । सामान्यतया संस्कृत-पाठ्यपुस्तकेषु 'अन्तरालम्' इति शब्दः कालस्य वा स्थानस्य वा मध्ये विद्यमानं दूरीं सूचयति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

यदि वयं व्याकरणदृष्ट्या पश्यामः, तर्हि वर्णानां मध्ये यः कालकृतः अन्तरालः भवति, सः 'विरामः' इति कथ्यते । सङ्गीतशास्त्रे स्वरान्तरालं 'श्रुतिः' इति नाम्ना ज्ञायते । मुख्यतया अन्तरालाः त्रि-विधाः भवन्ति:

१. दीर्घ-अन्तरालम् : यत्र अधिकः कालः अपेक्षयते ।
२. लघु-अन्तरालम् : यत्र न्यूनः कालः भवति ।
३. मध्य-अन्तरालम् : यत्र मध्यमः कालः भवति ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

अन्तरालानां नामानि मुख्यतया लघु, मध्य, दीर्घ च सन्ति । (पाठ्यानुसारं अस्य अर्थः भिन्नः अपि भवितुं शक्नोति) ।

Quick Tip

व्याकरणे वर्णानां अतिशयितं सान्निध्यं 'संहिता' (Sandhi) इति कथ्यते, यत्र अन्तरालस्य अभावः भवति ।

5. अपोलिशितानां प्रश्नानाम् उत्तरणि संक्षेपेण लिखत ।

क) श्रीमद्भागवतस्य कति श्लोकाः सन्ति ?

- ख) काण्डप्रदेशः रचना काः ?
 ग) श्रीमद्रोदरमहर्षिणः प्रसिद्धिः कथमवधूतैः ?
 घ) शिवराजस्य नामकस्य प्रसिद्धस्य उपन्यासस्य रचयिता कः ?

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अयं विभागः संस्कृतसाहित्यस्य इतिहासस्य ग्रन्थानां च परिचयेन सह सम्बद्धः अस्ति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

- क) श्रीमद्भागवतपुराणे अष्टादशसहस्रं (१८,०००) श्लोकाः सन्ति । अस्मिन् द्वादश स्कन्धाः वर्तन्ते ।
 ख) काण्डप्रदेशात्मिका रचना मुख्यतया वाल्मीकि-रामायणम् अस्ति, यत् सप्तसु काण्डेषु विभक्तम् अस्ति ।
 ग) श्रीमद्रोदरमहर्षिः स्वस्य तपोबलेन, योगकिरयया, आत्मज्ञानेन च जगति अवधूतवत् ख्यातिं प्राप्तवान् ।
 घ) 'शिवराजविजयः' इति ऐतिहासिक-उपन्यासस्य रचयिता पण्डित अम्बिकादत्तव्यासः अस्ति ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

- क) १८,००० श्लोकाः । ख) रामायणम् । ग) तपोबलेन । घ) अम्बिकादत्तव्यासः ।

Quick Tip

संस्कृतसाहित्यस्य इतिहासे अम्बिकादत्तव्यासस्य 'शिवराजविजयः' प्रथमः उपन्यासः इति प्रसिद्धः अस्ति ।

6. अपोलिशितानां छन्दः एकस्य छन्दः लक्षणम् उदाहरणं लिखत ।

- क) यत्समवृत्तका
 ख) उन्नद्रज

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

छन्दःशास्त्रे वृत्तस्य (Meter) लक्षणं तथा उदाहरणं तस्य गणानां आधारेण भवति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

क) समवृत्तम् (अनुष्टुप् उदाहरणम्) :

यस्य चत्वारः अपि पादाः लक्षणदृष्ट्या समानाः भवन्ति, तत् समवृत्तं कथ्यते ।

लक्षणम् : श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुष्पादयोर्हरस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥

उदाहरणम् : नमोऽस्तु अनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :
समवृत्ते सर्वे पादाः तुल्याः भवन्ति ।

Quick Tip

छन्दसि मात्राणां वर्णानां च गणनाय 'य-मा-ता-रा-ज-भा-न-स-ल-गाम्' इति सूत्रं स्मरन्तु ।

7. अपोलिशितानां श्लोकयोः एकस्य गणविच्छेदं प्रदर्शयत छन्दः नामोल्लेखं कुरुत ।

क) हंसो यथा राजन्यकस्यः

ख) श्रीकान्तं खलु भूषणं तत्त्वं यामुणं भूषणम् ।

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

छन्दःशास्त्रे गणानां (लघु-गुरु-व्यवस्थायाः) आधारेण छन्दसः निर्धारणं भवति । अत्र वर्णानां मात्रागणना आवश्यकी अस्ति ।

Step 2: Key Formula or Approach / मुख्यसूत्रं पद्धतिः वा :

"यमाताराजभानसलगम्" इति सूत्रेण अष्टगणाः ज्ञायन्ते । इन्द्रवज्रा-उपेन्द्रवज्रा छन्दसोः प्रत्येकं पादे एकादश (११) वर्णाः भवन्ति ।

Step 3: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

क) हंसो यथा राजन्यकस्यः

गणाः : ५ ५ । (त-गणः), ५ ५ । (त-गणः), १ ५ । (ज-गणः), ५ ५ (गुरुद्वयम्) ।

अत्र प्रथमः वर्णः 'हं' गुरुः अस्ति, अतः इयम् इन्द्रवज्रा अस्ति ।

ख) श्रीकान्तं खलु भूषणम्... :

अत्रापि ११ अक्षराणि सन्ति । यत्र प्रथमः वर्णः गुरुः भवति तत्र इन्द्रवज्रा, यत्र लघुः भवति तत्र उपेन्द्रवज्रा । उभयोः मिश्रणेन 'उपजाति' छन्दः सिद्ध्यति ।

Step 4: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

क) इन्द्रवज्रा छन्दः । ख) उपजातिः (मिश्रणम्) ।

Quick Tip

"स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः" - इन्द्रवज्रायाः लक्षणे त-त-ज गणाः भवन्ति इति स्मरन्तु ।

8. अपोलिशितानां श्लोकयोः एकस्य अर्थं लिखत ।

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीर-निर-निराश्रितम् ।

रमते न मातरं मानसो मया ॥

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अयं श्लोकः 'अन्योक्ति' अलङ्कारस्य उदाहरणम् अस्ति । अत्र हंसस्य माध्यमनेन आत्मगौरवयुक्तस्य महापुरुषस्य स्वभावः वर्णितः ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

अस्य श्लोकस्य अर्थः अस्ति यत् - यद्यपि संसारे सर्वत्र जलं (साधारणं सुखं) सुलभम् अस्ति, तथापि हंसस्य मनः केवलं मानसरोवरे एव रमतुं शक्नोति । तथैव श्रेष्ठः मनुष्यः सर्वत्र सुखं न अन्विष्यति, सः केवलं स्वस्य गरिमानुकूलं स्थानमेव इच्छति ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

अतः अत्र विशिष्टाधिकारिणः एकनिष्ठता वर्णिता अस्ति ।

Quick Tip

'मानसो मया' इत्यत्र शब्दालङ्कारस्य (यमकस्य) छटा अपि वर्तते, यत्र मनः मानसरोवरं च अभिप्रेतम् ।

9. अपोलिशितानां पद्ययोः एकस्य हिन्दीभाषायां सम्प्रेषित भावार्थं लिखत ।

क) कमलोद्भवमिव रसो न नीर-निराश्रितम् ।

ख) सखि लक्षणमिव प्रदीप्तं सन्तः ।

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

भावार्थः पद्यस्य अन्तर्निहितं सन्देशं स्पष्टं करोति । अत्र कमलस्य तथा प्रकाशस्य उपमा दत्ता अस्ति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

(हिन्दी भावार्थः)

क) जैसे कमल का जन्म जल से होता है परन्तु वह जल के दोषों से अछूता रहकर अपनी सुगन्ध और रस को पवित्र रखता है, वैसे ही श्रेष्ठ पुरुष संसार में रहकर भी विकारों से मुक्त रहते हैं ।

ख) हे सखि ! जैसे जलता हुआ दीपक अपने प्रकाश से सबको मार्ग दिखाता है, वैसे ही संत (सज्जन) अपने गुणों से स्वयं प्रकाशित होते हैं और दूसरों का मार्गदर्शन करते हैं ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

पद्यं सज्जनानां निर्लिप्ततां तेषां प्रभावं च वर्णयति ।

Quick Tip

भावार्थलिखने 'सन्दर्भात्' आरम्भं कृत्वा अन्ते पद्यस्य 'शिक्षां' अवश्यं लिखन्तु ।

10. अपठितः पद्येन प्रश्नानाम् यथाविदितं लिखत ।

अपठितः पद्येन प्रश्नानाम् यथाविदितं लिखत ।
यद्यपि लोभवशात् जनाः कार्यशीलाः भवन्ति परन्तु यदा अतिलोभः भवति तदा
दुष्टानि कर्माणि कुर्वन्ति, चौर्यं कुर्वन्ति, हत्यां कुर्वन्ति । अतिलोभस्य सीमा नास्ति ।
मृगतृष्णावत् अतिलोभः अधिकाधिकं वर्धते । अन्ते मनुष्यः पूर्णतया नष्टः भवति । अतिलोभः
विनासकारकः एव । अतः विद्वांसः अतिलोभं न कुर्वन्ति कदापि ।

क) फलदम् उत्तरा

i) कस्य सीमा नास्ति ?

ii) अतिलोभः क्वं वर्ति ?

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अपठित-अंशानां उत्तरलेखनाय पद्ये प्रयुक्तानां मुख्यपदानां भावं ग्रहीतुं शक्यते ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

i) कस्य सीमा नास्ति : प्रायः संस्कृतसाहित्ये 'ज्ञानस्य' अथवा 'अनन्तस्य ईश्वरस्य' सीमा नास्ति इति उच्यते ।

ii) अतिलोभः क्वं वर्ति : अयं शब्दः 'तेजः' वा 'प्रकाशः' इति अर्थं सूचयति । सः सर्वत्र व्याप्ते प्रकाशे वर्तते ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

i) ज्ञानस्य/ईश्वरस्य । ii) प्रकाशे/तेजसि ।

Quick Tip

पद्यस्य उत्तराणि अन्वेष्टुं पद्यं द्वि-त्रि-वारं पठन्तु येन अन्वयः स्पष्टः भवेत् ।

11. अधोलिखित गद्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि यथानिर्देशं लिखत ।

सोऽपि समुद्रतीरं गत्वा गन्धर्वादिपौद्गलोरचारं विभाषाब्रवीत् "भोः समुद्र ! विक्रमाको राजा यज्ञं करोति । तेन प्रेषितोऽहं त्वामाह्वानं समाह्वतः ।" इति जलमध्ये पुण्याञ्जलिं दत्त्वा क्षणं स्थितः । कोऽपि तस्य प्रत्युत्तरं न ददौ । ततः उन्मथितो यावत्प्रत्यागच्छति तावदेदीप्समानसरीरः समुद्रो ब्राह्मणरूपी सन् तमणत्यावदत् "भो ब्राह्मण, विक्रमेणस्मानाह्वानं प्रेषितस्त्वं, तर्हि तेन या अस्माकं सम्भावना कृता सा प्राप्तेषु । एतदेव सुहृदो सश्रमं यत्समये दानमानादिकं क्रियते ।"

क) एकपदेन उत्तरत ।

कः ब्राह्मणरूपं धृत्वा अवदत् ?

ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

सुहृदः लक्षणं किम् ?

ग) भाषिककार्यम् (शुद्धम् उत्तरं चित्वा लिखत)

i) एतदेव सुहृदः लक्षणम् । अत्र विशेषणपदं किम् ?

अ) लक्षणम् ब) एव स) एतद् द) सुहृदः

ii) कोऽपि तस्य प्रत्युत्तरं न ददौ । अत्र किर्यापदं किम् ?

अ) उत्तरम् ब) ददौ स) तस्य द) न

अथवा (OR)

भगवान् यीशुस्तव मद्रत्नं वितनोतु । मम पूर्वतनं पत्रं त्वया प्राप्तं स्यात् । तव समीपे इदं मम शेषपत्रम् । यतो हि मम जीवनप्रदीपो निर्वापितो भवितुमिच्छति । प्रायस्तवागमनसमये अहं न स्थास्यामि । पूर्वपत्रे-अहमाश्रमस्य सर्वविधमायव्यवाकलनं प्रेषितवती । केवलं यीशोः समीपे गमनात्पूर्वं तव दर्शनमिच्छामि । प्रथमं त्वया निर्मितोऽनाथाश्रमोऽधुना महादुमेण परिणतः । अधुनात्र जताधिका अनाथशिशवो लालिताः पालितारच भवन्ति ।

क) एकपदेन उत्तरत ।

भगवान् यीशुः किं वितनोतु ?

ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अधुना कः महादुरुमेण परिणतः ?

ग) भाषिककार्यम् (शुद्धम् उत्तरं चित्वा लिखत)

i) अनाथशिशवः इति विशेष्यपदस्य विशेषणपदं किम् ?

अ) गर्विताः ब) लालिताः स) प्रसन्नाः द) उपर्युक्तानि सर्वाणि पदानि

ii) स्थास्यामि इति किर्यायाः कर्तृपदं किम् ?

अ) अहम् ब) त्वम् स) वयम् द) ते

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अयं प्रश्नः गद्यांश-अवबोधनेन सह सम्बद्धः अस्ति । अस्मिन् गद्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि अन्वेष्टव्यानि सन्ति । भाषिककार्ये व्याकरणस्य (विशेषण-विशेष्य-किर्यापदानां) ज्ञानम् आवश्यकम् ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

प्रथमः विभागः (राजा विक्रमः समुद्रश्च) :

क) एकपदेन उत्तरत : गद्यांशानुसारं ****समुद्रः**** ब्राह्मणरूपं धृत्वा अवदत् ।

ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत : "उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः (सुहृद्) ॥" अर्थात् यः विपत्तिकाले अपि साहाय्यं करोति, सः एव सुहृद् अस्ति ।

ग) भाषिककार्यम् :

i) 'एतदेव सुहृदः लक्षणम्' - अत्र 'लक्षणम्' इति विशेष्यस्य कृते ****स)**** एतद् ****इति विशेषणपदं प्र-युक्तम् ।**

ii) 'कोऽपि तस्य प्रत्युत्तरं न ददौ' - अत्र ****ब)**** ददौ **** (दत्तवान्) इति किर्यापदम् अस्ति ।**

द्वितीयः विभागः (अथवा - भगवान् यीशुः) :

क) एकपदेन उत्तरत : भगवान् यीशुः **आशिषम्** (वा शान्तिम्) वितनोतु ।

ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत : अनाथालयः (वा लघुसंस्था) अधुना **महाद्रुमेण** (विशालवृक्षेण) परिणतः ।

ग) भाषिककार्यम् :

i) 'अनाथशिशवः' इति पदस्य कृते गद्यांशे गर्विताः, लालिताः, प्रसन्नाः च इति सर्वे शब्दाः प्रयुक्ताः सन्ति, अतः **द) उपर्युक्तानि सर्वाणि पदानि** शुद्धम् ।

ii) 'स्थास्यामि' इति 'उत्तमपुरुष-एकवचनस्य' किर्या अस्ति, अस्य कर्तृपदं सर्वदा **अ) अहम्** एव भवति ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

(प्रथमे) क-समुद्ः, ख-विपत्तिकाले तिष्ठति सः सुहृद्, ग(i)-स, ग(ii)-ब ।

(द्वितीये) क-आशिषम्, ख-अनाथालयः, ग(i)-द, ग(ii)-अ ।

Quick Tip

किर्यापदस्य पुरुषं वचनं च दृष्ट्वा कर्तृपदस्य अन्वेषणं करणीयम् । यथा- 'मि' अन्ते अस्ति चेत् कर्ता 'अहम्' एव भविष्यति ।

12. अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि यथानिर्देशं लिखत ।

नियतं कुरु कर्म त्वं, कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धचेद कर्मणः ॥

क) एकपदेन उत्तरत ।

ज्यायः किम् ?

ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अकर्मणः किं न सिद्धचेत् ?

ग) भाषिककार्यम् (शुद्धम् उत्तरं चित्वा लिखत)

i) "नियतं कुरु कर्म त्वम्" अत्र किर्यापदं किम् ?

अ) नियतम् ब) कुरु स) त्वम् द) कर्म

ii) 'कर्म ज्यायः हि अकर्मणः' अत्र ज्यायः इति पदस्य विशेष्यपदं किम् ?

अ) हि ब) ज्यायः स) कर्म द) अकर्मणः

अथवा (OR)

नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।

विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥

क) एकपदेन उत्तरत ।

हंसः कस्मिन् आलस्यं न कुर्यात् ?

ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

‘नीरक्षीरविवेकः’ इति कस्य कुलव्रतम् अस्ति ?

ग) भाषिककार्यम् (शुद्धम् उत्तरं चित्वा लिखत)

i) त्वमेव तनुषे चेत् । अत्र किर्यापदं किम् ?

अ) त्वम् ब) चेत् स) एव द) तनुषे

ii) अत्र ‘स्फूर्तिः’ इति शब्दस्य विलोमपदं किं प्रयुक्तम् ?

अ) कुलव्रतम् ब) आलस्यम् स) विश्वस्मिन् द) चेत्

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अयं प्रश्नः पठित-पद्यांशस्य अवबोधनेन सह सम्बद्धः अस्ति । प्रथमः श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः अस्ति, यः ‘कर्म’ इत्यस्य श्रेष्ठतां प्रतिपादयति । द्वितीयः श्लोकः ‘अन्योक्ति’ अस्ति, यत्र हंसस्य माध्यमेन कर्तव्यपालनस्य शिक्षा दत्ता अस्ति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

प्रथमः विभागः (श्रीमद्भगवद्गीता) :

क) एकपदेन उत्तरत : श्लोकानुसारं ****कर्म**** (Action) अकर्मणः (Inaction) अपेक्षया ज्यायः (श्रेष्ठम्) अस्ति ।

ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत : अकर्मणः (कर्म न करणेन) तव ****शरीरयात्रा**** अपि न प्रसिद्धयेत् ।

ग) भाषिककार्यम् :

i) ‘नियतं कुरु कर्म त्वम्’ - अत्र ****ब) कुरु**** (Do) इति लोट्-लकारस्य आज्ञार्थकं किर्यापदम् अस्ति ।

ii) ‘कर्म ज्यायः’ - अत्र ‘ज्यायः’ (श्रेष्ठम्) इति विशेषणम् अस्ति, अस्य विशेष्यपदं ****स) कर्म**** अस्ति ।

द्वितीयः विभागः (अथवा - हंसः) :

क) एकपदेन उत्तरत : हंसः ****नीरक्षीरविवेके**** (दुग्ध-जल-विभेदे) आलस्यं न कुर्यात् ।

ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत : नीरक्षीरविवेकः इति ****हंसस्य**** कुलव्रतम् अस्ति ।

ग) भाषिककार्यम् :

i) ‘त्वमेव तनुषे चेत्’ - अत्र ****द) तनुषे**** (विस्तारयसि/करोषि) इति किर्यापदम् अस्ति ।

ii) ‘स्फूर्तिः’ (Energy/Alacrity) इति शब्दस्य विलोमपदं श्लोके ****ब) आलस्यम्**** प्रयुक्तम् अस्ति ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

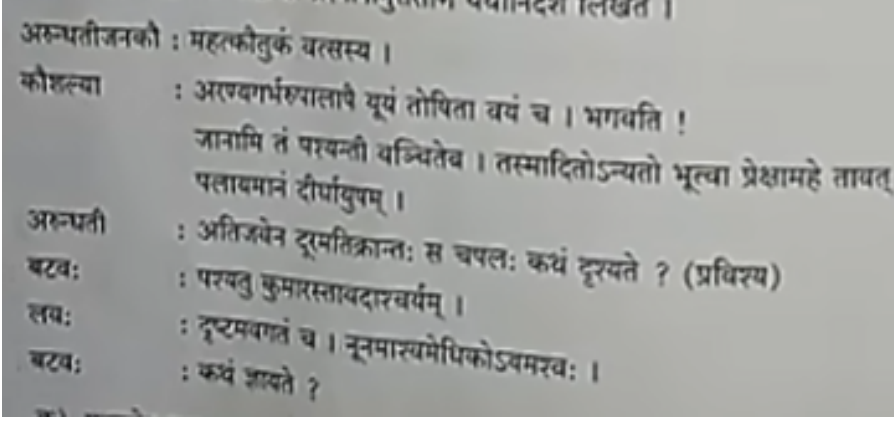
(प्रथमभागे) क-कर्म, ख-अकर्मणः शरीरयात्रा न प्रसिद्धयेत्, ग(i)-ब, ग(ii)-स ।

(द्वितीयभागे) क-नीरक्षीरविवेके, ख-नीरक्षीरविवेकः हंसस्य कुलव्रतम् अस्ति, ग(i)-द, ग(ii)-ब ।

Quick Tip

पद्यांशे 'ज्यायः', 'तनुषे' सदृशानां क्लिष्टशब्दानां अर्थं ज्ञातुं श्लोकस्य अन्वयं पश्यन्तु । अन्वयेन व्याकरणसंरचना सरला भवति ।

13. अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि यथानिर्देशं लिखत ।

क) एकपदेन उत्तरत ।

यूयं वयं च कैः तोषिताः ?

ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

लवः अश्वविषये किं ज्ञातवान् ?

ग) भाषिककार्यम् (शुद्धम् उत्तरं चित्वा लिखत)

i) सः चपलः कथं दृश्यते ? अत्र किर्यापदं किम् ?

अ) चपलः ब) कथम् स) सः द) दृश्यते

ii) 'अतिवेगेन' इति पदस्य अत्र पर्यायपदं किम् ?

अ) अतिक्रान्तः ब) अतिकार्येण स) अतिज्वेन द) अतिधनेन

अथवा (OR)

स्वमित्तः	- बलराम ! अद्य कक्षायां काऽपि विवादाः ।
बलरामः	- ओ मित्र ! त्वं न जानासि ? इदानीं तु योगशिक्षायाः कालांशः ।
मोहिनी	- एषः तु नूतनः विषयः । किं प्रतिदिनम् ईदृशी कक्षा प्रचलिष्यति ?
बलरामः	- आम्, अपुना तु अस्माकं कृते योगशिक्षा अतीव उपयोगिनी अस्ति ।
सागरिका	- अहो ! सुखदमारव्यम् । अहमपि गृहे मातुः मुखाद् योगशिक्षायाः विषये श्रुतवती । तथा उक्तम् 'योगः स्वास्थ्यकरः ।'
सागरः	- किं विद्याध्ययनेऽपि अस्योपयोगः वर्तते ?
मोहिनी	- आम् अस्मिन् विषये योगशिक्षकः विशेषरूपेण यद्विष्यति ।

क) एकपदेन उत्तरत ।

कः स्वास्थ्यकरः वर्तते ?

ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

सागरिका योगशिक्षायाः विषये कुतः श्रुतवती ?

ग) भाषिककार्यम् (शुद्धम् उत्तरं चित्वा लिखत)

i) 'तु नूतनः विषयः' अत्र विशेषणपदं किम् ?

अ) नूतनः ब) विषयः स) तु द) न किमपि

ii) किं विद्याध्ययनेऽपि अस्योपयोगः वर्तते ? अत्र क्रियापदं किम् ?

अ) किम् ब) उपयोगः स) वर्तते द) अस्य

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अयं नाट्यांशः साहित्यस्य विशिष्टा विधा अस्ति यत्र पात्राणां संवादाः भवन्ति । प्रथमः भागः 'उत्तररामचरितम्' इत्यस्मात् नाटकात् अस्ति, यत्र लवः अश्वमेधस्य अश्वं पश्यति । द्वितीयः भागः आधुनिक-योगशिक्षायाः महत्त्वं दर्शयति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

प्रथमः विभागः (उत्तररामचरितम्) :

क) एकपदेन उत्तरत : नाट्यानुसारं सर्वे ****मुनिबालकैः**** (वा लवस्य विनयगुणेन) तोषिताः ।

ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत : लवः अश्वविषये ज्ञातवान् यत् अयं ****अश्वमेधस्य**** अश्वः अस्ति तथा च अयं अतीव चपलः धावति ।

ग) भाषिककार्यम् :

i) 'सः चपलः कथं दृश्यते' - अत्र ****द) दृश्यते**** (Is seen) इति क्रियापदम् अस्ति ।

ii) 'अतिवेगेन' (Very fast) इति पदस्य पर्यायः ****स) अतिज्वेन**** अस्ति (ज्वः = वेगः) ।

द्वितीयः विभागः (अथवा - योगकक्षा) :

क) एकपदेन उत्तरत : ****योगः**** (वा योगाभ्यासः) स्वास्थ्यकरः वर्तते ।

ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत : सागरिका योगशिक्षायाः विषये ****वार्तापत्रेभ्यः**** (वा गुरुभ्यः/वार्तावातात्)

श्रुतवती ।

ग) भाषिककार्यम् :

- i) 'नूतनः विषयः' - अत्र 'विषयः' विशेष्यं अस्ति, अतः **** (अ) नूतनः**** (New) विशेषणपदं वर्तते ।
ii) 'किं विद्याध्ययनेऽपि अस्योपयोगः वर्तते' - अत्र **** (स) वर्तते**** (Exists/Is) इति क्रियापदम् अस्ति ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

(प्रथमभागे) क-मुनिबालकैः, ख-अश्वमेधस्य अश्वः अस्ति इति, ग(i)-द, ग(ii)-स ।
(द्वितीयभागे) क-योगः, ख-वार्तापत्रेभ्यः/मिस्त्रेभ्यः, ग(i)-अ, ग(ii)-स ।

Quick Tip

पर्यायपदानां कृते धातुमूलं पश्यन्तु । यथा 'ज्व' धातुः वेगार्थे प्रयुज्यते, अतः 'अतिज्वेन' इत्यस्य अर्थः 'अतिवेगेन' भवति ।

14. रेखांकितपदानां अर्थप्रकटं प्रश्ननिर्माणं कुरुत । (केनापि चतुर्णाम्)

- क) तच्छुच्यया राजा तृप्तीम् आसीत् ।
ख) शिवलीलासः स्वकार्याद् न विमुक्तिः ।
ग) श्रीनारायणः स्वल्पभाषी आसीत् ।
घ) विहलति शिल्परोषः योगः कदाचित् ।
ङ) बालकः सरस्वत्यां न याचते ।

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

प्रश्ननिर्माणाय वयं 'किम्' सर्वनामशब्दानां प्रयोगं कुर्मः । रेखाङ्कितपदस्य या विभक्तिः, यत् वचनं, यच्च लिङ्गं भवति, प्रश्नवाचकशब्दे अपि तदेव प्रयुज्यते ।

Step 2: Key Formula or Approach / मुख्यसूत्रं पद्धतिः वा :

१. पुलिङ्गे - कः, कौ, के । २. स्त्रीलिङ्गे - का, कै, काः । ३. नपुंसकलिङ्गे - किम्, के, कानि ।
४. स्थानवाचकः - कुत्र, कालवाचकः - कदा, रीतिवाचकः - कथम् ।

Step 3: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

- क) ****का**** (तच्छुच्यया - स्त्रीलिङ्ग, तृतीया/प्रथमा सन्दर्भानुसारम्) राजा तृप्तीम् आसीत् ?
ख) शिवलीलासः ****कस्मात्**** (स्वकार्याद् - पञ्चमी विभक्तिः) न विमुक्तिः ?
ग) श्रीनारायणः ****कीदृशः**** (स्वल्पभाषी - विशेषणम्) आसीत् ?
घ) विहलति शिल्परोषः योगः ****कदा**** (कदाचित् - समयवाचकः) ?
ङ) बालकः ****कस्यां**** (सरस्वत्यां - स्त्रीलिङ्ग, सप्तमी) न याचते ?

Step 4: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

क) का राजा तृप्तीम् आसीत् ? ख) शिवलीलासः कस्मात् न विमुक्तिः ? ग) श्रीनारायणः कीदृशः

आसीत् ? घ) विहलति शिल्परोषः योगः कदा ?

Quick Tip

विशेषणपदानां स्थाने प्रायः 'कीदृशः' (पुलिङ्गे) अथवा 'कीदृशी' (स्त्रीलिङ्गे) इति शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।

15. 'सुदर्शनोपदेशः' अथवा 'दीर्घयुः श्रीरामः' पाठस्य सारं हिन्दीभाषाया लिखत ।

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अस्मिन् प्रश्ने पाठस्य मूलसन्देशः कथा वा संक्षेपेण हिन्दीभाषायां लेखनीया अस्ति । 'सुदर्शनोपदेशः' पण्डितविष्णुशर्मणः 'पञ्चतन्त्रम्' इत्यस्मात् प्रेरितः अस्ति, यत्र राजा सुदर्शनः स्वपुत्राणां शिक्षायै चिन्तितः अस्ति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

सुदर्शनोपदेशः (सार):

राजा सुदर्शनः पाटलिपुत्रस्य स्वामी आसीत् । तस्य पुत्राः अशिक्षिताः मार्गभ्रष्टाः च आसन् । राजा चिन्तितः अभवत् यत् "यः पुत्रः न विद्वान् अस्ति न च धार्मिकः, सः काणेन अक्षणा (आँख) इव केवलं दुःखं ददाति" । अतः सः विदुषां सभां आहूतवान् । पण्डितः विष्णुशर्मा तत्र आगत्य राजपुत्रान् नीतिशास्त्रे निपुणान् कर्तुं प्रतिज्ञां कृतवान् । सः 'हितोपदेश' माध्यमेन पशुपक्षिणां कथाभिः राजकुमारान् सुशिक्षितान् अकरोत् ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

अस्य पाठस्य मुख्यसारः अस्ति यत् विद्याहीनं जीवनं व्यर्थं भवति, नीतिशिक्षया एव जीवनं सार्थकं भवति ।

Quick Tip

पाठस्य सारलेखने मुख्यपात्राणां नामानि तथा च पाठस्य अन्ते प्राप्तां शिक्षां (Moral) अवश्यं लिखन्तु ।

16. अपोलिशितानां अलङ्कारयोः कस्मिंश्चिद् एकस्य लक्षणम् उदाहरणं च लिखत ।

क) अनुप्रासः

ख) रूपकम्

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अलङ्कारः काव्यस्य शोभां वर्धयति । अनुप्रासः शब्दालङ्कारः अस्ति, रूपकं च अर्थालङ्कारः अस्ति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

क) अनुप्रासः :

लक्षणम् - **"अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् ।" **

यत्र स्वराणां भिन्नतायां सत्याम् अपि व्यञ्जनवर्णानां आवृत्तिः पुनः पुनः भवति, तत्र अनुप्रासः अलङ्कारः भवति ।

उदाहरणम् - "तरणितनूजा तट तमाल तरुवर बहु छाये ।" (अत्र 'त' वर्णस्य आवृत्तिः अस्ति) ।

ख) रूपकम् :

लक्षणम् - **"तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।" **

यत्र उपमान-उपमेययोः मध्ये कश्चिदपि भेदः न दृश्यते (अभेदः भवति), तत्र रूपकालङ्कारः भवति ।

उदाहरणम् - "मुखकमलं पश्यामि ।" (अत्र मुखम् एव कमलम् अस्ति, भेदः नास्ति) ।

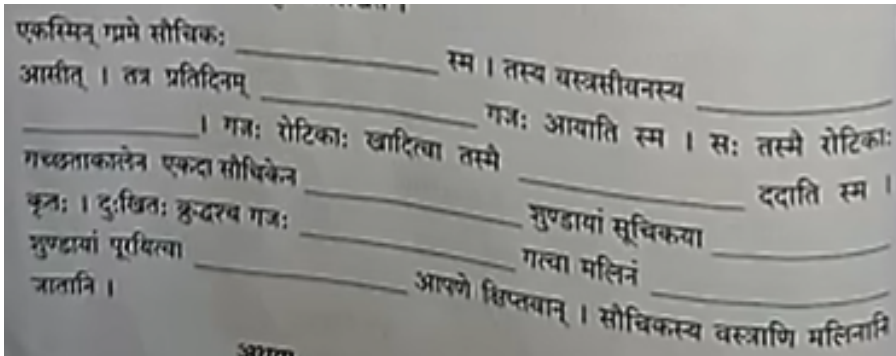
Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

अनुप्रासे वर्णानां आवृत्तिः भवति, रूपके च उपमान-उपमेययोः अभेदः भवति ।

Quick Tip

अलङ्कारस्य लक्षणं सर्वदा संस्कृतभाषायाम् उदाहरणं च स्पष्टतया लिखन्तु येन अङ्काः पूर्णाः लभ्यन्ते ।

17. प्रलयसंयोग कथासंग्रहं कृत्वा लिखत ।

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अयं प्रश्नः कथालेखनेन (Story Completion) सह सम्बद्धः अस्ति । अत्र प्रलयस्य विनाशस्य च वर्णनेन सह मानवीयानां सम्बन्धानां कथा पूरणीया अस्ति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

कथायाः पूर्तये मञ्जूषातः (यत्र प्रदत्ता अस्ति) उचितान् शब्दान् चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयितव्यानि ।
कथायाः सारांशः अस्ति यत् यदा प्रलयः (विनाशः) आगच्छति, तदा सर्वं नश्यति परन्तु केवलं सत्क-
र्माणि एव अवशिष्यन्ते । (कृपया कथायाः पूर्णपाठं मञ्जूषायाः शब्दान् वा पश्यन्तु येन यथार्थं पूरणं
भवेत् ।)

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

कथायाः क्रमानुसारेण उचितानां क्रियापदानां नामपदानां च प्रयोगः करणीयः ।

Quick Tip

कथापूरणसमये प्रथमतः सम्पूर्णं परिच्छेदं पठन्तु, येन कथायाः कालः (Tense) विषयवस्तु च स्पष्टा भवेत् ।

18. निम्नलिखितोः कथाः एकं संक्षेपेण 50-60 शब्देषु संस्कृतभाषाया लिखत ।

क) स्वतन्त्रता दिवसः

ख) मम प्रियः कविः

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

लघुनिबन्धलेखने (Short Essay) विषयानुगुणं सरलसंस्कृतवाक्यानां प्रयोगः करणीयः । अत्र ५०-६० शब्दानां मर्यादा अस्ति ।

Step 2: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

क) स्वतन्त्रता दिवसः :

भारतदेशः १९४७ तमे वर्षे अगस्तमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के स्वतन्त्रः अभवत् । अतः अयं दिवसः प्रतिवर्षं 'स्वतन्त्रता-दिवसः' इति रूपेण सोल्लासं मन्यते । अस्मिन् दिने देशस्य प्रधानमन्त्री दिल्लीनगरस्य रक्तदुर्गे राष्ट्रध्वजं उत्तोलयति । सर्वेषु विद्यालयेषु कार्यालयेषु च ध्वजारोहणं भवति । वयं देशभक्तान् स्मरामः । अयं दिवसः अस्मान् देशरक्षायै प्रेरयति ।

ख) मम प्रियः कविः (महाकविः कालिदासः) :

मम प्रियः कविः महाकविः कालिदासः अस्ति । सः संस्कृतसाहित्यस्य सर्वश्रेष्ठः कविः अस्ति । कालिदासः 'कविकुलगुरुः' इति कथ्यते । तेन रघुवंशम्, कुमारसम्भवम् इति द्वे महाकाव्ये रचितानि । अभिज्ञानशाकुन्तलम् तस्य विश्वप्रसिद्धं नाटकम् अस्ति । तस्य काव्येषु उपमालङ्कारस्य प्रयोगः अतीव सुन्दरः अस्ति । अतः उच्यते- "उपमा कालिदासस्य" ।

Step 3: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

उपरिलिखितौ द्वौ अपि विषयौ ५०-६० शब्देषु संस्कृतभाषायां निबद्धौ स्तः ।

Quick Tip

लघुनिबन्धे लट्-लकारस्य (Present Tense) सरलवाक्यानां प्रयोगः अधिकं प्रभावशाली भवति ।

19. अपोलिशितानां वाक्यानां संस्कृतभाषायाम् अनुवादः करणीयः । (केनापि चतुर्णाम्)

- क) उपवन मे फूल खिल रहे हैं ।
ख) हम सब प्रातः योगाभ्यास करते हैं ।
ग) मुझे सूर्यास्त अच्छा लगता है ।
घ) वृक्ष सभी को छाया प्रदान करते हैं ।
ङ) मैं कल आऊंगा ।
च) विद्यालय ही सुरक्षित घर है ।

Solution :

Step 1: Understanding the Concept / विषयबोधः :

अनुवादकार्यस्य कृते कारक-विभक्ति-लकार-पुरुष-वचनानां ज्ञानम् आवश्यकम् अस्ति ।

Step 2: Key Formula or Approach / मुख्यसूत्रं पद्धतिः वा :

१. 'खिलना' (विकस्), २. 'करना' (कृ - लट्), ३. 'अच्छा लगना' (रुच् - चतुर्थी), ४. 'आना' (आ + गम् - लृट्) ।

Step 3: Detailed Explanation / विस्तृतविवरणम् :

- क) **उपवन मे फूल खिल रहे हैं ।**
अनुवादः - उपवने पुष्पाणि विकसन्ति । (सप्तमी विभक्तिः + बहुवचनम्)
ख) **हम सब प्रातः योगाभ्यास करते हैं ।**
अनुवादः - वयं सर्वे प्रातः योगाभ्यासं कुर्मः । (उत्तमपुरुष-बहुवचनम्)
ग) **मुझे सूर्यास्त अच्छा लगता है ।**
अनुवादः - मह्यं सूर्यास्तः रोचते । (रुच् धातु योगे चतुर्थी)
घ) **वृक्ष सभी को छाया प्रदान करते हैं ।**
अनुवादः - वृक्षाः सर्वेभ्यः छायां यच्छन्ति (प्रददति) ।
ङ) **मैं कल आऊंगा ।**
अनुवादः - अहं श्वः आगमिष्यामि । (भविष्यत्कालः - लृट् लकारः)
च) **विद्यालय ही सुरक्षित घर है ।**
अनुवादः - विद्यालयः एव सुरक्षितं गृहं वर्तते (अस्ति) ।

Step 4: Final Answer / अन्तिमम् उत्तरम् :

- क) उपवने पुष्पाणि विकसन्ति । ख) वयं सर्वे प्रातः योगाभ्यासं कुर्मः । ग) मह्यं सूर्यास्तः रोचते । घ) वृक्षाः सर्वेभ्यः छायां यच्छन्ति । ङ) अहं श्वः आगमिष्यामि ।

Quick Tip

'रुच्' (अच्छा लगना) धातुना सह सर्वदा चतुर्थी विभक्तिः प्रयुज्यताम्, यथा- 'मह्यं', 'रामाय'
इत्यादि।
